
Макроекономіка. Підручник

Б.Є.Кваснюк, чл.-кор. НАН України

Інститут економіки та прогнозування НАН України

Тема 6. НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ І ВИРОБНИЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

- 6.1. Взаємозв'язок соціально-економічного і науково-технологічного розвитку економіки
- 6.2. Економічні важелі розвитку виробничого потенціалу
- 6.3. Фондоозброєність праці та завдання технологічної модернізації
- 6.4. Випереджувальний розвиток і нагромадження капіталу

Література

- 1. Національна стратегія розвитку "Україна – 2015". – К., 2008.
- 2. Егоров І.Ю. Наука и инновации в процессах социально-экономического развития. – К., 2006. – С. 46–76.
- 3. Стратегія розвитку України. – 2007. – № 1–2. – С. 3–7, 29–36.

6.1. Взаємозв'язок соціально-економічного і науково-технологічного розвитку економіки

Науково-технічний і виробничий потенціал економіки складається історично, залежно від досягнутого рівня розвитку продуктивних сил. Його найузагальненішою характеристикою є вид технологічного укладу від першого і другого, які вважають доіндустріальними, до третього індустріального (60%) і четвертого індустріального (40%), що зараз домінують в українській економіці. Цим укладам властиві випереджувальний розвиток електроенергетики і використання нафти як провідного енергоносія. У структурі конструкційних матеріалів головну роль відіграють чорна і кольорова металургія, хімія полімерів, вироби з бавовни, вовни, інших природних компонентів. Частка продукції високотехнологічних укладів складає лише 4–5%. Найбільші перспективи має шостий технологічний уклад, що включає біотехнології, нанотехнології, глобальні інформаційні мережі, мережі бізнес-співтовариства тощо.

На впровадження сучасних інноваційних технологій суттєвий вплив справляють пануючі в суспільстві моделі соціально-економічного розвитку.

У роки пострадянської розбудови української економіки в теорії та практиці державного управління співіснували дві моделі соціально-економічного розвитку – ліберальна і дирижистська, які, проте, ніколи не виявлялися в чистому вигляді, поєднуючись у досить суперечливій формі. Ліберальна модель, яка в цілому домінувала в суспільній свідомості, оріє-

нтувалася на вільну гру ринкових сил, макроекономічну стабілізацію, приватизацію, формування відповідних їм інституційних механізмів і лібералізацію господарського життя.

Друга модель орієнтувалася на посилення ролі держави у здійсненні ринкових реформ, її активну участь у підприємницькій сфері та інвестуванні пріоритетів промислової політики, розглянутої в широкому сенсі, тобто з позиції не тільки власне промислового сектора, а й аграрного, зовнішньоекономічного, здійснення програм їхнього розвитку за рахунок регуляторної політики, зокрема, широкого застосування системи пільгового стимулювання виробництва і реалізації товарів і послуг.

Суперечності практичної політики, що впливали із спорадичного домінування тієї чи тієї моделі, не дозволили ефективно вийти з системної кризи, заснувати довгострокові тенденції модернізації економіки в контексті світового економічного розвитку, глобалізації господарських процесів і дати відповіді на їхні виклики. Питання глибокої структурної перебудови економіки не розв'язані і, як свідчить досвід, не можуть бути розв'язаними лише шляхом лібералізації ринкових домінант. Політика пріоритетів, що відіграла суттєву роль у фазі індустріального розвитку, не відповідає належним чином епосі формування інформаційно-індустріального суспільства, бо закладені у стандартних схемах промислової політики стимули розвитку вимагають багато часу і фінансових ресурсів, підвищують фактор невизначеності в умовах постійних змін точок зростання. Підприємства, які формально належать до певних видів економічної діяльності, об'єктивно вимушені йти шляхом диверсифікації виробництва і лише відносно відповідають формальним галузевим ознакам.

Нагальними проблемами, які постають сьогодні перед державною владою, є, зокрема, реформи освіти, охорони здоров'я, соціального страхування.

Загальновизнано, що найдоцільнішим шляхом модернізації національної економіки є підвищення конкурентоспроможності та досягнення на цій основі сучасних стандартів добробуту населення.

Метою конкурентної політики є наближення стандартів життя і розміру ВВП на душу населення до середньоєвропейського рівня за рахунок створення умов для ефективного використання базових конкурентних переваг і формування нових переваг України, що забезпечують вищу продуктивність праці та віддачу на капітал через розбудову ефективного ділового середовища на внутрішньому і зовнішніх ринках.

Перспективи підвищення науково-технологічного рівня української економіки визначаються, передусім, інноваційними факторами. 2005 року частка інноваційної продукції складала близько 6,5% промислового виробництва. Згідно з науковими дослідженнями, за рівня затратної наукоємності ВВП у 0,4% науковий потенціал здатний виконувати лише соціокультурну функцію. Збільшення цього показника до 0,9% ВВП дає змогу виконувати пізнавальну функцію. І лише подальше нарощування обсягу затрат веде до реалізації третьої – економічної функції науки – отримання економічної віддачі та підвищення продуктивності економіки в цілому. У

результаті виникає "нова економіка", ефективність якої визначають уже не матеріальні товари, а інтелектуальні чинники – знання, інформація, високі технології (табл. 1). Виробництво наукомісткої продукції оцінюють у світі від 2,3 до 3,0 трлн дол. США. Його забезпечують 50 макротехнологій. Україна входить до п'ятірки країн, які володіють найпередовішими аерокосмічними технологіями.

2007 року видатки на науку в Україні становили 0,4% ВВП, хоча ще в середині 1990-х років вони мали дорівнювати щонайменше 1,7%. Інші види економічної діяльності мають незначні витрати на інновації та інформатизацію – від 1 до 2%.

Таблиця 1

**Витрати підприємств на інновації та інформацію
за видами економічної діяльності (2006)**

Галузі	Кількість підприємств, що здійснювали:		Витрати на технологічні інновації		Витрати на інформатизацію		Витрати на технологічні інновації та інформатизацію	
	технологічні інновації	витрати на інформатизацію	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку	млн грн	% до підсумку
<i>Разом</i>	1907	49733	6201,9	100,00	3997,3	100,00	10199,2	100,00
Промисловість	839	9429	6032,7	97,27	937,2	23,45	6969,9	68,34
<i>у тому числі переробна</i>	785	8517	5910,6	95,30	709,5	17,75	6620,1	64,91
хімічна і нафтохімічна	98	851	1216,7	19,62	112,7	2,12	1329,4	13,03
металургійне виробництво і виробництво готових металевих виробів	71	845	1260,8	20,33	117,6	2,94	1378,4	13,51
машинобудування	290	2257	2094,5	33,77	190,9	4,78	2285,4	22,41
Транспорт і зв'язок	69	2949	62,8	1,01	1363,9	34,12	1426,7	13,99

Джерело: Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності: Стат. зб. – Ч. I. – К., 2007. – С. 181–189.

Досвід України, яка починаючи з 1998 року намагається впроваджувати засади інноваційного розвитку в законодавство і практичну діяльність, свідчить, що легкий доступ до дешевої робочої сили і природних ресурсів за відсутності конкуренції та стимулів до оновлення виштовхує інновації, мінімізує потенційно необмежені можливості їхнього впливу на розвиток.

Рентоорієнтованій економіці не потрібні інновації. Підтвердженням тому є багаторічна боротьба за створення мережі технопарків та інших інноваційних структур, яка закінчилася в березні 2005 року їх скасуванням. Рівень інноваційної активності українських підприємств скоротився впродовж 2000–2005 років удвічі: з 20 до 10%.

Найперспективнішим напрямком розвитку науково-технічного і виробничого потенціалу є широке впровадження інноваційних підойм модернізації економіки. Це, зокрема, означає:

- перехід до нового, інтенсивного типу відтворення економічних і соціальних відносин;
- перетворення людського капіталу на визначальний фактор економічного розвитку;
- формування передових технологій, що утворюють базис інформаційно-індустріального суспільства;
- підвищення ролі управління в житті суспільства.

Останні десять років ХХ століття і перші роки нового століття характерні величезними змінами у світовій економіці. Нова фаза науково-технічної революції та інтернаціоналізація потоків капіталу трансформували моделі економічного розвитку.

Рівень розвитку і динамізм інноваційної сфери – науки, нових технологій, наукомістких галузей та компаній – створює основу для стійкого економічного зростання, визначає розподіл між багатими і бідними країнами. Останніми роками темпи науково-технічних змін, швидкий розвиток наукомістких виробництв і послуг у розвинених країнах дали новий імпульс прискоренню економічного зростання. У світовому господарстві формується нова парадигма зростання – на основі використання знань та інновацій як найважливіших економічних ресурсів.

Отже, здатність економіки і суспільства до розвитку людського капіталу, ефективних технологічних, економічних, соціальних, соціокультурних та інших перетворень стає головним критерієм розвитку.

Економічне зростання в Україні, що розпочалося 2000 року і триває зараз, дозволяє підтримувати середньорічні темпи збільшення ВВП на рівні понад 7%. Дещо зросла ефективність суспільного виробництва. Зокрема, 2007 року валовий внутрішній продукт досяг 709,5 млрд грн, підвищилася частка кінцевих споживчих витрат у його структурі (табл. 2).

Таблиця 2

**Валовий внутрішній продукт
за категоріями кінцевого використання (2007)**

Показник	У фактичних цінах		У порівняль- них цінах, % до 2006 року
	млн грн	% до підсумку	
Валовий внутрішній продукт	709445	100,0	107,3
Кінцеві споживчі витрати	561043	79,1	114,0
домашніх господарств	423185	59,7	117,4
некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	5851	0,8	92,3
сектора загального державного управління	132007	18,6	104,2
індивідуальні споживчі витрати	81413	11,5	103,1
колективні споживчі витрати	50594	7,1	105,8
Валове нагромадження	187257	26,4	119,1
Валове нагромадження основного капіталу	190667	26,9	121,9
Зміна запасів матеріальних обігових коштів	-3659	-0,5	x
Придбання за виключенням вибуття цінностей	249	0,0	109,5
Сальдо експорту-імпорту товарів і послуг	-38855	-5,5	x
Експорт товарів і послуг	322220	45,4	103,1
Імпорт товарів і послуг	-361075	-50,9	119,7

Джерело: дані Держкомстату України.

Позитивні зрушення у зростанні ВВП країни не забезпечили, проте, науково-технологічного прогресу, що спричинено недоліками в системі державного і корпоративного управління, нерозв'язаністю проблем структурної перебудови, прибуткового ведення господарства тощо. Економічні та фінансові дисбаланси, невідповідність функціонування економіки завданням технологічного розвитку не дозволяють мобілізувати науково-технологічний потенціал. Отже, потрібне подальше поглиблення господарської реформи.

Економічне зростання не виключає застосування окремих елементів доганяючого розвитку, що обумовлює диференційований підхід до стратегічних орієнтирів у практичній політиці, таким, приміром, як:

– *стратегія переслідування (копіювання)*, що полягає в освоєнні випуску конкурентоспроможної продукції, яку вже виробляють у розвинених країнах. Ця стратегія має застосовуватися за виробництва побутової техніки, у двигуно- й автомобілебудуванні, хімічній промисловості тощо;

– *стратегія лідерних технологій*, що передбачає використання власних науково-технічних досягнень на основі нагромадження основного капіталу для створення нових видів продукції і технологій, формування попиту на них і виходу на нові ринки. Застосування цієї стратегії доцільно в оборонній, аерокосмічній, суднобудівній промисловості, хімічному, важкому й енергетичному машинобудуванні, індустрії інформаційних технологій, інших наукоємних виробництвах;

– *проривна стратегія*, яка полягає у створенні принципово нових видів продукції, що випереджають сучасні зразки на одне-два покоління. Ця стратегія базується на концепції "обганяти не доганяючи", має селективний характер і здійснюватиметься в науково-технічних установах та на інноваційних підприємствах на основі підвищення частки інноваційного нагромадження.

Спільним для всіх цих стратегій є досягнення нового технологічного рівня.

6.2. Економічні важелі розвитку виробничого потенціалу

Перехід на інноваційний шлях розвитку потребує врахування негативних тенденцій у світовій економіці, створення системи захисту національної економіки від низки деструктивних процесів.

У сучасному світі спостерігаємо нове явище, яке свідчить про диспропорційність економічного розвитку і містить імовірність перебігу кризових потрясінь незалежно від об'єктивних циклів ділової активності. Ця диспропорційність не зводиться до відомої різниці в душовому виробництві ВВП між багатими і бідними країнами, вона спричинена глобалізацією міжнародних фінансових потоків, їх спекулятивним обігом, що призводить час від часу до фінансових криз у різних регіонах світу.

Фінансові дисбаланси визначаються зростанням зовнішніх зобов'язань, експансією міжнародної ліквідності на тлі хронічного підвищення зовнішнього дефіциту США і профіциту платіжних балансів Росії, Китаю і деяких інших азійських країн. Що стосується України, то тут домінують заспокійливі погляди на стан державного боргу за цілковитого ігнорування характеру валових боргових зобов'язань, які погіршують і без того викривлену структуру економіки.

Характерною рисою зовнішнього боргу України 2006 року було рекордне зростання заборгованості банківського (на 8 млрд дол.) та інших секторів економіки (на 6,6 млрд дол.). На 1 січня 2007 року обсяг валового зовнішнього боргу становив 54,5 млрд дол. (51,2% ВВП), збільшившись упродовж року на 14,9 млрд дол. (37,3%) проти 9 млрд дол. (29,3%) 2005 року¹. У структурі валового зовнішнього боргу 72% становлять довгострокові зобов'язання. Фінансові дисбаланси у світі спричиняють нестабільність американського долара, його девальвацію, посилюють дефіцит зовнішньої торгівлі, засилля іноземними товарами і ведуть до некерованої деструкції української економіки. 2007 року була продовжена практика надмірних запозичень на світових фінансових ринках, які, щоправда, на цілі науково-технологічного прогресу використано не було.

Підспудні процеси подальшого погіршення пропорційності вже стають явними. Так, зосередження в оптовій торгівлі та посередництві в торгівлі паливом і продовольчими товарами близько третини загальної кількості підприємств, що впроваджують практику трансфертного ціноутворення, впливає на скорочення частки у виробництві валової доданої вартості сільськогосподарства і харчової промисловості та перетікання її до торгівлі.

Свідченням негативного впливу фінансових дисбалансів на українську економіку було підвищення цін на сировину і матеріали (1994–2005). Ціни на природний газ зросли в Росії з 83,25 дол. за 1000 куб. м до 212 дол., у США – з 68,94 дол. до 319,03 дол.; значне зростання цін спостерігалось на вугіллі, алюмінії, вовну і сотні інших продуктів. Під впливом цих і деяких інших обставин збільшуються видатки підприємств на енергоносії, хімічні матеріали та послуги торгівлі.

За даними Держкомстату, 2006 року індекс фізичного обсягу затрат стосовно 2005-го складав у виробництві та розподілі електроенергії, газу і води 125,2, будівництві – 137,5, транспорті та зв'язку – 117, в операціях із нерухомістю – 147,2.

В економічній політиці важливо зробити акцент на розвиткові національних ринків і національного капіталу, передусім, у переробних галузях, розширенні спектру й обсягів фінансових ресурсів за рахунок капіталізації підприємств, на мобілізації "довгих грошей" – коштів страхових компаній, пенсійних фондів, на виведенні корпоративних фінансів із глухого кута неплатоспроможності.

В Україні, на відміну від західних держав, де помітна тенденція до зниження рівня національних заощаджень, валові заощадження складають не менше 25% ВВП, чисті – 14–15% ВВП, що є великим, але ще не мобілізованим ресурсом розвитку. Структурна політика в державі має виконувати активну функцію перебудови відтворювальних пропорцій у національній економіці, оптимізації співвідношення різних її секторів – споживчого, інноваційного, енергосировинного, інфраструктурного. У світовому господарстві сталими тенденціями є збільшення часток споживчого сектора, інвестиційно-інноваційного і відносного скорочення енергосировинного та інфраструктурного секторів.

¹ Див.: Україна: Довідник. – К., 2007. – С. 102.

У структурі реального сектора України на споживчий припадає 19,7%, інвестиційно-інноваційний – 18,2%, енергосировинний – 23,8%, інфраструктурний – 19,7%.

Наведені пропорції відбивають внутрішні міжгалузеві зв'язки без урахування сфери послуг. Що стосується світової економіки, зокрема розвинених країн, то там на споживчий сектор припадає до 50% ВВП, інвестиційно-інноваційний – до 20% (передусім, за рахунок удвічі більшої частки машинобудування), енергосировинний – до 7%, сектор інфраструктури – до 30%. Відставання України зумовлене надто низькими частками споживчого сектора і сектора інфраструктури та надто високою часткою енергосировинного. Проте найбільші проблеми в інвестиційно-інноваційному секторі. В Україні відсутній ефективний механізм конвертації заощаджень в інвестиції, актуальним залишається перехід від факторної до інвестиційної моделі з наступним розширенням інноваційних факторів розвитку. Потрібна виробничо-технологічна модернізація обробної промисловості, електроенергетики, транспорту і сільського господарства.

У системі державного управління відсутні необхідні інструменти оцінки і прогнозування міжгалузевих перетікань доданої вартості та інвестиційних коштів, призначених для ухвалення стратегічних рішень і запровадження економічної мотивації структурних зрушень. Прогнозування соціально-економічного розвитку має трансформуватися від загальних макромоделей балансово-економетричного ґатунку до моделей, побудованих на засадах міжгалузевого балансу, системи національних рахунків і моделей окремих секторів економіки.

Це має об'єднати численні галузеві прогнози і програми в єдину систему, розв'язати актуальні народногосподарські проблеми, які нагромаджувалися роками. Так, у провідній галузі української економіки – чорній металургії – частка мартенівської сталі складає близько 45% проти 20% у Росії та 7% у Китаї. В розвинених країнах мартенівські печі взагалі не використовують. Ця ситуація виникла внаслідок порушення пропорцій розвитку між металургією і машинобудуванням. Якщо перша галузь у цілому зберегла свої виробничі позиції, хоча і без необхідної технологічної модернізації, то друга занепала, скоротивши випуск продукції більш ніж у два рази. З таких самих причин деградувало сільське господарство, легка промисловість і деякі інші види економічної діяльності.

У національній економіці спостерігаються великі внутрішні коливання дохідності – від мінусової у видобуванні вугілля і торфу до завищеної в торгівлі та вантажному транспорті. Внаслідок різних причин пільгові умови мають такі види економічної діяльності, як видобування вуглеводів, нафтоперероблення, пошта і зв'язок, фінансове посередництво тощо. Найскладніші умови в реальному секторі економіки, який, власне, і формує ключові передумови ефективності та пропорційного розвитку економіки. В невивідному становищі, про що свідчить нестача відтворювальних ресурсів і передових технологій, перебуває більшість видів обробної промисловості, передусім, машинобудування.

Розподіл валового прибутку складається на користь фінансового посередництва, операцій із нерухомістю, торгівлі. Так, машинобудування,

яке виробляє 4,7% ВВП, привласнює тільки 3,2% валового прибутку, металургія – 2,7%, або в 1,85 раза менше, ніж операції з нерухомістю, й у 3,72 раза, ніж торгівля. Обробна промисловість сплачує 53,4% податків на виробництво та імпорт, а торгівля й операції з нерухомістю – лише 10,8%.

Цінові та податкові перекося відтворюють енергосировинну структуру економіки за рахунок стримування обробної промисловості як двигуна технологічного прогресу.

В економічній теорії чинне місце посідає ідея нормативного прибутку, яку вперше висунув американський економіст лауреат Нобелівської премії Г.Саймон. Згідно з цією ідеєю, фірма намагається одержати нормативний (мінімальний) прибуток, нормативний мінімум загальної виручки, нормативну частку ринкових продажів. У дослідженнях, виконаних М.Портером, Р.Нельсоном і С.Вінтером на експериментальних і практичних даних, ці висновки було підтверджено². На думку С.Меншикова, економічна теорія допускає навіть для природних монополій через державний контроль над цінами встановлення норми прибутку, нижчого за максимальний розмір, тобто нормального прибутку, який забезпечує необхідні інвестиції в модернізацію і розвиток виробництва³.

Нормативи прибутковості обґрунтовані теорією економічної ефективності, що розроблена італійським ученим В.Парето й одержала назву Парето-ефективності, або Парето-оптимальності. Він вважав, що будь-яка зміна виробничої чи споживацької діяльності веде до погіршення становища інших господарських суб'єктів у межах цієї діяльності. Те саме стосується й окремої фірми. Її виробнича ефективність досягає максимуму тоді, коли вона збільшує випуск одного продукту, зменшуючи виробництво іншого.

Оптимальний розподіл ресурсів досягається за умови, що граничні витрати на виробництво, а саме приріст обсягу випуску на одиницю приросту затрат капіталу і приріст обсягів виробництва на одиницю приросту затрат праці, є рівними для всіх виробників. Інакше кажучи, рівність доходу кожного ресурсу в усіх видах виробничого застосування є умовою одержання найбільшої кількості продукту з даного ресурсу⁴. Найвища ефективність випуску товарів досягається, коли фактори виробництва поєднані так, що їхні граничні продукти пропорційні їхнім ринковим цінам.

В Україні певне зростання рівня промислової рентабельності мало місце в гірничорудній і хімічній промисловості. В решті галузей діяльність була збитковою або низькорентабельною – до 1%, наприклад, в електротехнічній галузі та приладобудуванні; енергетичному, хімічному, нафтовидобувному машинобудуванні, виробництві кольорових і дорогоцінних металів. Збитковою була радіоелектроніка, тракторне і сільськогосподарське машинобудування, легка і меблева промисловість. Низьким був рівень рентабельності у верстатобудуванні, транспортному машинобудуванні, суднобудуванні, авіаційній промисловості.

Низькоприбутковими залишаються сфера інформатизації, дослідження і розроблення, освіта, охорона здоров'я, тобто ті види економічної

² Див.: Меншиков С.М. Новая экономика. Основы экономических знаний. – М., 1999. – С. 108.

³ Там же. – С. 135.

⁴ Див.: Черненко С.О. Конкуренція та ефективність товарних ринків. – К., 2006. – С. 5.

діяльності, які формують засади національної конкурентоспроможності, провідну роль особистісного фактору. Все це свідчить про спотворення макроекономічної відтворювальної структури, про необхідність реформи всієї системи державного регулювання економіки.

Найбільш вузьким і вразливим місцем державного управління є глибокі деформації фінансової системи – порушено процес і пропорції реалізації прибутку в основних секторах виробництва ВВП, відбувається надмірна реалізація прибутку в зазначених вище галузях товарного обігу і сфери послуг. Так, з 2001 року суттєвих змін зазнала вартісна структура торгівлі. Збільшення частки валового прибутку не супроводжувалося відповідним збільшенням частки податку на виробництво та імпорт. Навпаки, вона зменшилася майже у два рази. Разом із тим за практично незмінної частки проміжного споживання частка оплати праці найманих працівників зменшилася майже на 7 відсоткових пунктів. Тобто валовий прибуток у торгівлі збільшується не за рахунок зменшення проміжного споживання, а за рахунок зменшення часток оплати праці найманих працівників і податків на виробництво та імпорт.

Доринковою виглядає будова капіталу найважливішої ланки фінансової системи – сектора нефінансових корпорацій. У структурі джерел капіталу цього сектора на кредиторську заборгованість припадало 45,2%, що перевищувало власний статутний капітал в 1,2 рази. На 1 січня 2006 року внутрішня дебіторська заборгованість становила 303,3 млрд грн, а кредиторська – 361,5 млрд грн⁵.

На відміну від власного і запозиченого капіталу, кредиторська заборгованість є практично безкоштовним ресурсом, за яким не потрібно сплачувати ні дивідендів, ні відсотків. Розширення кредиторської та дебіторської заборгованості, що спостерігається з року в рік, означає випуск сурогатних грошей, які не контролюються НБУ. Створюється сприятливе середовище для фіктивного банкрутства і захоплення підприємств за борги, застосування в немонетарних розрахунках нерівноважних цін, які перевищують рівень цін попиту.

2005 року на частку капіталізованого прибутку припадало лише 2,5% вартості активів нефінансових корпорацій за середньорічної ставки банківських кредитів на рівні 14,6%. Порівняно з 1990 роком частка власного капіталу скоротилася з 70,2 до 45%, що свідчить про суттєву втрату фінансової стійкості. На кінець 2005 року кредиторська заборгованість покривала тільки 44,2% чистих обігових активів. Наявні активи підприємств потребують глибокої санації, без якої конкурентні механізми не діятимуть ефективно.

Деформації фінансових потоків протидіють інтересам прибуткового ведення господарства.

Істотним чинником низької прибутковості українських підприємств, що багаторазово знижує їхню рентабельність, є надмірна комерціалізація економічної діяльності. 2005 року у структурі затрат на виробництво продукції на матеріальні затрати припадало тільки 26,8%, а на вартість товарів і послуг, придбаних для перепродажу і реалізації без додаткової

⁵ Україна: Довідник. – К., 2006. – С. 85.

обробки, – 54,4%, на оплату праці – 5,9%, амортизацію – 2,5%, відрахування на соціальні заходи – 2,1%, інші операційні затрати склали 8,3%⁶.

Відповідальним завданням конкурентної політики є антимонопольне регулювання, впровадження його оптимальної моделі. Це пов'язане з надмірно високим рівнем прибутковості природних монополій. Так, у 2003–2004 роках рівень рентабельності залізничних вантажних перевезень становив 42–48%, утричі перевищуючи рентабельність операційної діяльності підприємств наземного транспорту загалом.

6.3. Фондоозброєність праці та завдання технологічної модернізації

Критичним фактором реалізації науково-технологічної стратегії, що ґрунтується на моделі випереджувального розвитку, є стан основних фондів, ступінь зносу яких становить 50%, у тому числі у промисловості – 58% (табл. 3). Середній вік фондів матеріального виробництва дорівнює 21,7 років. Потреби в реновації їх задовольняються на 37,3%.

З огляду на ступінь зносу фондів і потреб у їх реновації тільки для входу в режим простого відтворення основного капіталу обсяг виробничих інвестицій треба збільшити найближчими роками в чотири рази, а у сфері НДДКР – у п'ять.

У розвинених країнах фондоозброєність праці безперервно зростає, досягаючи, наприклад, у США понад 100 тис. дол. Це заперечує поширену думку про те, що сучасний постіндустріальний світ не відмовляється від великого машинного виробництва. Постіндустріальна економіка є цілком протилежною деіндустріалізації.

У промисловості України фондоозброєність праці, за паритетами купівельної спроможності за 2002 рік, становила 2005 року 45,5 тис. дол., а з урахуванням зносу – 27,3 тис. дол. Отже, економічна стратегія має виходити з випереджувальних темпів науково-технологічного оновлення виробничого апарату – саме в цьому розв'язання головних завдань соціально-економічного піднесення України.

На дуже низькому рівні у країні обсяг амортизації, кошти якої призначені для формування до 70% інвестиційних ресурсів. Частка амортизації у структурі операційних затрат 2006 року дорівнювала 2,5%, у тому числі у промисловості – 3,6%. Зазначимо при цьому, що облік амортизаційних відрахувань здійснюється традиційними методами, не беручи до уваги такий важливий елемент, як переоцінка фондів за відновною вартістю. Є підстави вважати, що амортизація недооцінена, а ресурси капіталовкладень не ідентифіковані належним чином. Згідно з методологією національних рахунків, порядок обчислення амортизації (споживання основного капіталу) передбачає перерахунок у цінах базового року, інфлятування цих значень у поточні ціни з використанням індексів цін.

Усе це впливає на визначення коефіцієнтів введення і вибуття основних фондів. Співвідношення між ними становить орієнтовно 5,3:1,1, тобто на заміну зношених фондів спрямовується 21% нововведених. У розвиненіших країнах норма оновлення досягає 8–9%, а заміни – 3,5–3,8%. Для

⁶ Україна в цифрах: Довідник. – К., 2006. – С. 86–87.

України норма простого оновлення має бути підвищена мінімум до 5% стосовно відновної вартості виробничого капіталу. Слід також зупинити практику використання амортизаційних коштів не за прямим призначенням.

Таблиця 3

**Вартість основних засобів України
за видами економічної діяльності (2000–2006), млн грн**

Галузь	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
<i>Разом</i>	<i>828822</i>	<i>915477</i>	<i>964814</i>	<i>1026163</i>	<i>1141069</i>	<i>1276201</i>	<i>1568890</i>
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	97471	93392	86192	77979	75447	76034	75511
Сільське господарство, мисливство і пов'язані з ними послуги	96624	92510	85314	76995	74362	74880	74274
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	847	882	878	984	1085	1154	1237
Рибальство, рибництво	1941	1885	1904	1409	1248	1139	1209
Промисловість	285328	311089	339259	362598	420080	456738	525222
виробувна	55746	60130	62543	66974	74878	80012	87562
переробна	166094	174158	181394	191953	224367	245800	295046
Виробництво і розподіл електроенергії, газу та води	63488	76801	95322	103671	120835	130926	142614
Будівництво	15462	16927	17312	18256	20421	24682	29278
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку	19641	20337	21568	25644	31906	36673	44018
Діяльність готелів і ресторанів	4934	5484	6367	6893	7636	9252	15217
Транспорт і зв'язок	113437	130634	141826	151164	167538	184342	306919
Фінансова діяльність	6524	6145	7680	9244	12646	15439	23688
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг, надання послуг підприємцям	167621	209095	214536	233956	247005	303927	363918
Державне управління	34238	33389	33161	35235	34572	34901	37193
Освіта	45344	46302	45735	46621	49281	51639	53500
Охорона здоров'я і надання соціальної допомоги	21618	24467	25231	28085	34760	38726	41970
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури і спорту	15225	16328	17117	17396	20856	20911	24323

Джерело: дані Держкомстату України.

Модернізація економіки на сучасних технологічних засадах – це широке суспільне явище, продиктоване як матеріальними, так і духовними процесами, необхідністю зміни моделі соціально-економічного розвитку. Нова модель має бути спрямована на суттєві зміни в механізмах економічної трансформації, їх системне оновлення через масове впровадження інноваційно-інформаційних факторів економічного зростання.

Актуальним завданням є подолання вузькості внутрішнього ринку, глибокої соціальної стратифікації населення, а також формування середнього класу, орієнтація ринкового вектора на кінцевий результат –

домінування високих технологій та відповідних стандартів споживання населення.

Модернізаційна модель має попереджувати ризики розвалу країни під тиском екстремальних обставин і проблем, з якими стикаються соціум і політикум.

Модернізаційний проект, як учить світовий досвід, базується на ідеології сильної держави, ефективної виконавчої влади в органічному поєднанні з місцевим самоврядуванням. Швидкі економічні зміни, переплетіння фаз розширеного відтворення підлягають державній координації та узгодженню з програмами технологічного оснащення виробництва товарів і послуг.

Назрілою проблемою є відновлення мережі науково-дослідних установ у державному секторі, розвиток їх у корпоративних структурах, венчурному бізнесі.

У світовій економіці склалися передумови чергового етапу науково-технологічної революції, змістом якого є поширення шостого технологічного укладу. Для нього є характерною, передусім, провідна роль науки, яка втілюється в наукових відкриттях і промислових технологіях, визначаючи нові умови функціонування і розвитку суспільства, задоволення зростаючих потреб населення. Шостий технологічний уклад включає також базисні виробничі технології, пов'язані з відтворенням і функціонуванням людського капіталу, державного управління і правопорядку.

Наступний етап – це наноелектроніка, оптоелектроніка, біотехнології, глобальні інформаційні системи. У виробничому секторі домінуватимуть гнучкі технології, здатні швидко пристосовуватися до змін попиту, безвідходні, екологічно чисті технології, зокрема на основі водневої енергетики, композитні матеріали, кераміка нових поколінь, інтелектуальні продукти. Відбудеться подальша революція в галузі зв'язку, почнеться транспортна революція, великомасштабне впровадження космічних технологій.

Необхідно розробити державну програму науково-технологічного та інноваційного розвитку України на перспективу.

Держава має вдосконалити інституційне забезпечення інноваційного розвитку шляхом створення системи стратегічного планування й оцінки розвитку технологій відповідно до національних цілей. Треба подолати суто відомчу модель організації та фінансування інновацій, утіливши національну інноваційну систему як державну структуру, що органічно виробляє комплекс інституційних, правових і економічних заходів щодо технологічних змін.

Провідною галуззю економіки стане машинобудування, яке забезпечуватиме базисні засади періодичного інноваційного оновлення технологічного рівня виробництва, темпи і характер розширеного відтворення валового випуску та валового внутрішнього продукту, конкурентоспроможність економіки, динаміку економічного зростання і якість життя населення.

У ХХ столітті обсяги світового промислового виробництва збільшилися у 26,5 раза, а машинобудування в 94,5 раза з коефіцієнтом випередження 3,6. Тенденція до зростання спостерігається й останніми роками.

Це сприяє збільшенню частки машинобудування у структурі промислового виробництва, яка у 1950–2000 роках підвищилася в розвинених країнах з 22,4 до 45,3%, або у 2 рази. В Україні, навпаки, частка машинобудування скоротилася за роки ринкової трансформації з 30 до 13%, або у 2,3 рази.

Стратегія машинобудівного комплексу полягає в його випереджувальному розвитку, підвищенні його частки в зайнятості, інвестиціях і валовому випуску, радикальній модернізації підприємств на базі сучасних поколінь п'ятого і шостого технологічних укладів, прискореному виробництві техніки для заміни застарілих основних фондів. Частка машинобудування у структурі промислового виробництва має бути доведена в перспективі до 30–40%.

Технологічна модернізація є ключовою передумовою підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

6.4. Випереджувальний розвиток і нагромадження капіталу

У доктринах міжнародних економічних організацій домінує концепція доганяючого розвитку, яку рекомендовано постсоціалістичним країнам, а також тим, що розвиваються. Проте останніми десятиліттями ця доктрина значною мірою дискредитувала себе, оскільки країни третього світу внаслідок формування самодостатності західного світу і радикального скорочення потреб у продукції периферійних держав відчують зниження попиту на традиційні товари їхнього експорту. Як результат вони втратили можливість формувати ресурси для розвитку, що поставило багато які з них на межу економічної катастрофи.

Сьогодні найважливішим фактором господарського прогресу стали технологічні зрушення, інтелект і творчі здібності людини. Для України ця тенденція має однозначний характер, як і для деяких інших держав із перехідною економікою. Тому єдиною альтернативою за досягнення національних цілей розвитку і рівноправної інтеграції у світогосподарську систему є доктрина випереджувального розвитку, яка в довгостроковій перспективі може забезпечити підтримку темпів росту ВВП у 2–3 рази вищих, ніж аналогічні показники країн із розвинутою економікою.

Світова практика довгострокового економічного розвитку свідчить про його нелінійність, що породжує нову рису в теорії та практиці економічного зростання – багатоваріантність. Це пов'язано, в першу чергу, з суттєвими відмінностями в розвитку індустріально розвинених країн, тих, що розвиваються, і постсоціалістичних. США, країни Західної Європи, Японія сформували власні моделі економічного розвитку. За наявності низки загальних рис у них досить різні трудові відносини, системи державного регулювання, корпоративного управління тощо. Саме тому пряме запозичення тієї чи тієї моделі без ґрунтовної адаптації до місцевих умов може призвести до негативних наслідків.

Вважають, що найрезультативнішою в концептуальному плані економічною моделлю, яка забезпечує економічне зростання, є відкритість економіки і лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків. Це справді

об'єктивна логіка взаємопов'язаного світового розвитку, глобалізації економічних зв'язків, що дозволяє реалізувати тій чи тій країні національні конкурентні переваги. Так, Україна не може без міжнародного співробітництва досягти успіхів у літакобудуванні, космічній техніці, та і загалом зробити прорив у технологічній та інноваційній сферах і перейти на інноваційний шлях розвитку.

Проте відкритість економіки, експортоорієнтоване економічне зростання не можна трактувати виключно позитивно. Наприклад, значна за питомою вагою сировинна складова економіки України і тривала динаміка світових цін на традиційні товари її експорту та імпорту зумовили те, що у країні мала місце тенденція "збіднюючого розвитку" (1991–2000).

Останніми роками Україна перейшла на шлях випереджувального розвитку. Щоб закріпити це в довгостроковій перспективі, потрібно:

- досягти частки інноваційних продуктів і високих технологій до 35% ВВП;
- скоротити (поступово) енергомісткість ВВП у 2–3 рази;
- налагодити повноцінне функціонування фондового ринку, створивши умови для ідентифікації ринкової вартості національного капіталу, розширення спектру фінансових ресурсів корпоративних структур, перетікання їх у галузі з високим вмістом доданої вартості.

Теорія і практика господарювання свідчать про провідну роль нагромадження основного капіталу в технологічному оновленні виробництва. Власне, саме нагромадження говорить про приріст ресурсів ВВП, скоригований на вибуття капіталу внаслідок його фізичного і морального зношення. Рівень нагромадження забезпечує стійкий стан економіки з найвищим рівнем споживання населення на середньо- і довгострокову перспективу. Велике значення має також стан торговельного і платіжного балансів, валютний курс, паритети купівельної спроможності та залежні від них пропорції міжнародного обміну.

Інвестиції в основний капітал в Україні у 1991–2007 роках збільшилися в середньорічному вимірі в 1,32 раза і становили на кінець періоду 49,4 млрд грн у порівняльних цінах, поступаючись рівню 1990 року на третину. У 2001–2007 роках значною мірою було компенсовано спад початкового періоду ринкової трансформації. Тепер постає стратегічне завдання подальшого підвищення обсягів нагромадження, збільшення його норми у структурі ВВП за категоріями кінцевого використання щонайменше до 25%. Не слід виключати і можливість вищого нагромадження – відповідно до завдань технологічної модернізації економіки.

У країні вже склалися певні співвідношення між приростом ВВП, фондів споживання і нагромадження. Вони потребують гнучкої корекції, проте не слід переходити об'єктивну межу між нагромадженням і споживанням, незважаючи на те, що деякі досить впливові політичні сили наголошують на збільшенні бюджетних видатків. Згадаймо негативний досвід щодо пропорції нагромадження-споживання деяких постсоціалістичних країн. Після отримання політичної незалежності вони згорнули промисловість і зробили акцент на традиційних видах господарської діяльності, що суперечить характеру сучасного урбанізованого світу. Зокрема, в Киргизії 2005 року кінцеве споживання становило 104% ВВП, у Молдові – 105,4%.

У світовій економіці спостерігаються аналогічні процеси: у Гвінеї-Бісау відповідний показник дорівнює 110,5%, Мадагаскарі – 131,9%, Нігерії – 101,4% тощо. В таких випадках нагромаджуються борги, відсутні перспективи розвитку, утворюються зони застійної бідності та жебрацтва. Натомість у країнах з високою нормою нагромадження, зокрема Люксембурзі, Ірландії, Норвегії, Південній Кореї, Малайзії тощо, досягнуті високі параметри душевого виробництва ВВП і споживання населення.

Спад промислово-інвестиційної діяльності сьогодні властивий низці регіонів України. У 1990–2006 роках за збереження на кінець періоду обсягів промислового виробництва у країні загалом відповідний показник у Львівській області становив 63,6%, Сумській – 67,3%, Херсонській – 44,8%. У Запорізькій області, а також Миколаївській, Сумській, Тернопільській, Чернігівській падіння валової продукції сільського господарства було більшим, ніж у середньому по країні.

Отже, в розглянутому контексті нам доведеться розв'язати гострі соціальні питання зростання фонду споживання і подолання бідності. Сьогодні понад 50% населення має середньодушові сукупні видатки на місяць нижчі за прожитковий мінімум. При цьому в економічній науці дедалі більше стверджується гіпотеза, що відносно рівномірний розподіл доходів якнайкраще сприяє політиці економічного зростання на випереджувальних засадах.